

TÜRKÇE'NİN MORFO–SENTAKTİK YAPISININ FONOLOJİSİNE ETKİLERİ

Dr. Efrasiyap GEMALMAZ*

Bütün dogal dillerde olduğu gibi Türkçe'de de dil öğeleri iki temel sınıfta toplanır:

- 1- Geleneksel dilbilgisinin, **kök, köken, gövde, kelime grubu, cümle** gibi adlar verdiği öğeleri içeren **anlam öğeleri** sınıfı,
- 2- Yine geleneksel dilbilgisinin, **yapım eki, çekim eki, edat** gibi adlar verdiği görev öğeleri sınıfı.

İletişimde anlam ilişkileri bu iki sınıf ögenin birlikte kullanılmasıyla belirtilir. Bu birlikte kullanma işlemine "**dilin sentaksı** (öge dizimi = ses dizimi ve söz dizimi)" ve kullanımı düzenleyen kurallara da "**dilin sentaks kuralları**" denir.

Gerek anlam öğeleri gerek görev öğeleri –ses düzeyinde– aynı fonetik vy –harf düzeyinde– aynı grafik işaretlerin oluşturduğu, "**kod alfabetisi**" dedigimiz kapalı listelerin –yani bir dile ait sesler kümesinin vy harfler kümesinin– öğelerinin dilin öngördüğü şekilde kullanılmasıyla üretilir.

Kod alfabetisinin öğelerinden her biri, diğerlerinden, sınırlı sayıdaki **ayırıcı özellik**lerden bir vy birkaçını yapısında bulundurup bulundurmamasıyla ayrılır. Fonetik dilin tasvirinde bu ayırıcı özelliklerden her birine "**fem (phème)**" adı verilir. Bir **/a/** fonemini **/b/** foneminden ayıran özelliği, vokal olması; **/e/** foneminden ayıran özelliği, kalın (artlı) olması; **/i/**'den ayıran özellikleri ise hem kalın hem de geniş olması; **/ü/**'den ayıran özellikleri ise hem kalın hem geniş hem de düz olmasıdır. Karşılaştırılan fonemlerin sayısı arttıkça bu özelliklerin sayısının da artacağı kolayca görülür. Ancak, bir an için Türkçe'de bu ayırıcı özelliklerin on tane kadar olduğunu düşünürsek, bu dil için $2^{10}=1024$ değişik fonetik birim tayin edebiliriz. Bu dogal diller için oldukça büyük bir sayıdır. Yapısı ve gelişmesi bakımından hiçbir dogal dil –pratikte yol açacağı algılama güçlükleri yüzünden– bu kadar değişik fonetik birime gerek duymaz. Bu bakımdan daha başlangıçta belli bir dil içerisinde belli ayırıcı ses özelliklerinin belli durumlarda **yansız**

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Ö retim Üyesi

(nötr) sayılması vey en azından iletişim degeri olmayan kişisel vey sosyal davranışlara bırakılması öngörölmüştür.

Türkçe, sentaksında, "**belirten/niteleyen öge; bir anlam ögesi ise belirttiği/nitelediği anlam ögesinden önce, bir görev ögesi ise belirttiği/nitelediği anlam ögesinden sonra getirilir.**" kuralına uyar.

Bu kurala göre –özel kuralları olan ve **izomer** yapıların oluşturulmasını sağlayan **sıra değiştirme** (*permutation*) olayları bir yana– belirten durumundaki isimler ve sıfatlar, belirttikleri/niteledikleri isimlerden; zarflar, niteledikleri zarf, sıfat ve fiillerden önce getirilirken; ekler, ekleşmekte olan edatlar ve anlam ağırlığını yitirerek görev ağırlığı kazanan anlam ögeleri daima sonra getirilirler.

Anlam ögeleri sınıfı her dilde ulaşılan kavram sayısına bağlı olarak gerek yapılma gerek alınma yeni ögelerle kolay ve çabuk kalabalıklaşır. Buna karşılık, kavramlar arası ilişkilerin çok sınırlı olması görev ögeleri sınıfında öge sayısının artışı güçleştirir.

Bir ögenin bilgi taşıyabilmesi için kod içerisinde belli bir yerde bulunma ihtimalinin **1**'den küçük, **Ø**'dan büyük olması gerekir. Bir ögenin bir yerde bulunma ihtimali arttıkça, yani **1/1**'e yaklaştıkça taşıdığı bilgi yükünün azaldığı; yine bir ögenin bir yerde bulunma ihtimali azaldıkça taşıdığı bilgi yükünün arttığı bir gerçektir.

Bir metnin yapısında yer alan anlam ögelerinin kullanılma sıklığı, görev ögelerinin kullanılma sıklığına göre daha azdır. Bunun böyle olduğunu birkaç bin kelimelik bir metin parçasında geçen anlam ögeleri için sadece kelime kök ve kökenlerini, görev ögeleri için de ek ve edatları sayarak görebiliriz.

Dil ögelerinin taşıdıkları bilgi yükleri, kendilerini oluşturan fonetik vey grafik işaretlere dilin öngördüğü ölçüye göre bölüştürölmüştür. Bu bakımdan, bir dil ögesini oluşturan ses vey harf sayısı arttıkça her ses vey harf üzerine düşen bilgi yükü; yine bir anlam ögesini oluşturan anlam ve görev ögelerinin sayısı arttıkça anlam ve görev ögeleri üzerine düşen bilgi yükü azalır.

Her dilde büyük bir çeşitlilik gösteren ve anlam ögelerinin çekirdegini oluşturan **kök** vey **köken** –alınma ögeler kök sayılır– durumundaki anlam ögelerini kuran ses vey harfler oldukça büyük bilgi yükü taşıırken, sayıları görece çok sınırlı olan **ek** vey **edat** durumundaki görev ögelerini kuran ses vey harflere düşen bilgi yükünün çok daha az olacağı kolayca anlaşılır.

Genelde, Türkçe'nin, morfo–sentaktik yapısında, öne getirilen görev ögesi tanımaması, ses vı harfleri üzerinde büyük bilgi yükü taşıyan kök vı kökenlerin kelime başlarında bulunmasını sağlamıştır. Özellikle bu kök ve kökenler üzerine getirilen eklerin, üzerlerinde bilgi yükü az olan sesleri, kendilerini oluşturan birçok ayırıcı özelliklerini serbest bırakırlar. Bu serbest bırakılan ayırıcı özellikler, dilini kullanırken insanı baskısı altında tutan –"mümkün olduğu kadar az enerji ve madde kullanarak, mümkün olduğunca çabuk, mümkün olduğu kadar çok ve eksiksiz mesaj kodlayıp iletmek, bütün doğal ve yapay dillerin eğilimidir." şeklinde tarif edeceğimiz– kolaylık yasası gereğince, ekin üzerine geldiği kök, köken vı gövde halindeki anlam öğelerinin özellikle kendilerine yakın ve kendilerinininkinden daha çok bilgi yükü taşıyan seslerinin, baskın ses özelliklerini alma eğilimine girerler.

Ayrıca, eklemeye kelime boyu uzadıkça kelimeyi meydana getiren ses sayısı artar ve ekleri meydana getiren sesler üzerindeki bilgi yükü de gittikçe azalır. Daha ileri durumlarda vurgularını yitiren orta hecelerin geniş vokalleri daralır, dar vokalleri düşer, konsonlar heceleri içinde buldukları vokallerle benzeşerek ötümlüleşir, sızıcılaşır, gide-rek onlarla kaynaşır (bk. **Seslerin Açıklık (aperture) Sırasına Göre Tasnifi** Tablosu). Böylece Türkçe'nin gerek söylenişinde gerek yazımında anlamla ilgisi olmayan yani bilgi yükü taşımayan kurallı durumlar (Örn.: Ses uyumları) ortaya çıkar.

Türkçe, genelde yükselen hece tipini sever. Vokaller hecelerin doruklarını oluşturur ve anlam engeli olmadığı sürece konsonları kendilerine doğru çekmeye çalışırlar. Bir konson akıcılaştıkça, ötümlüleştikçe, sızıcılaştıkça vokallere yaklaşır. Kelime sonlarındaki vokaller, her hangi bir şekilde bilgi yüklerini yitirince, konsonlarını kendilerinininkinden önce gelen hecenin vokaline bırakıp düşerler. Bu kelimelere /ø/ konsonla başlayan öğeler ulandığında, bu konsonlar ulanan ögenin ilk hecesinin vokaline uyarlar (Örn.: | .gö .r^ü .şø . | + | .øe . | => | .gö .r^ü .şe . | (= bir görüşe göre ...)). Görülüyor ki, kullanılmakta olan dil, kendisine yön veren temel kurallardan ayrılmaksızın büyük bir hareket içerisindedir. Bu hareketin hızını, fonetik anlayıştan kaynaklanan ancak zaman içinde kalıplaşan yazım anlayışı kesebilir. Bir ağızın yazı dili olma şansı, onu gelişmesinin herhangi bir noktasında yakalar. Örneğin, Türkiye Türkçesi ile aynı gelişme çizgisini izleyen Azerbaycan Türkçesi, daha geç bir devrede yazı dili olmaya başlamıştır. Bu yüzden bir kısmı yazıya da geçen ötümlü ve sızıcı konsonlar bakımından Türkiye Türkçesi'ne göre daha zengindir. Yine, yükselen hece yapısına yakınlığı dolayısıyla konsonla biten heceler, konsonla başlayan hecelerle karşılaştıklarında karşılaşılan hecelerden ilkinin sonundaki konsonun ikinci hecenin başındaki konsona göre açıklığının büyük olması tercih sebebidir. Bu durum genelde hece sonlarına akıcı ve sızıcı konsonları davet ederken hece başlarını nisbeten katı ve

patlayıcı konsonlara bırakır. Bazen uygun yapıya ulaşmak için konsonlar arasında **göçüşme** (*metathese*) gerekebilir (Örn.: | .to.pø.ra.qø. | > | .to.rø.pa.xø. | (= toprak)).

Türkçe'nin diğer bir özelliği de, konsonlara vokallere göre daha çok bilgi yüklemeye eğiliminde olmasıdır. Bu yüzden, giderek, fonolojisinin imkanları ölçüsünde konson sayısını arttırmaktadır. Eski yazımlarında da, Türkçe, çok kere vokalleri göstermediği halde konsonları mutlaka göstermiştir. Bu da gösteriyor ki, konuyu fonolojik açıdan ele aldığımızda sanki, konsonlar anlam; vokaller, görev ögeleri gibi davranmaktadırlar. Türkçe'de bilgi yükleri azalan konsonların vokallere yaklaşmasının, onlarla benzeşmesinin, hatta giderek onların varlığında erimesinin nedeni de budur (Örn.: tat-ıĝ+lıĝ > tat-ıĝ+lıĝ > tat-ıø+lıø > tat-øø+lıø > dat-øø+lıø (= tatlı)).

Bütün bu ses olayları, kullanılan seslerin ayırıcı ses özelliklerine anlam yükü taşıma bakımından tanınmış bir öncelik sırasına bağlı olarak gelişir. Türkçe için ayırıcı ses özelliklerinin başında **vokal** vy **konson** olma özelliği gelir. Her vokal kendisinden önce gelen konsonu mutlaka kendi hecesi içine alır; hiçbir vokal konson ve hiçbir konson vokal görevi yüklenemez. Konsonlara ve vokallere ait ikinci ses özelliği bunların **işaretli** vy **işaretsiz** olmalarıdır. Bir vokal vy konsonun işaretsiz olabilmesi, taşıdığı anlam yükünün önemsenmeyecek kadar az olmasıyla mümkündür.

Bundan sonra sırasıyla, konsonlar için,

- 1° **önlü₁** (çift dudak ⇔ diş eti) vy **artlı₁** (ön damak ⇔ gırtlak);
- 2° **önlü₂** (çift dudak ⇔ diş-dudak ; ön damak ⇔ orta damak) vy **artlı₂** (diş ⇔ diş eti ; art damak ⇔ gırtlak);
- 3° **önlü₃** (çift dudak, diş, ön damak, art damak) vy **artlı₃** (diş-dudak, diş eti, orta damak, gırtlak);
- 4° **katı** vy **akıcı**;
- 5° **patlayıcı** vy **sızıcı**;
- 6° **ötümlü** vy **ötümsüz**;
- 7° **genizli** vy **agızlı**;

vokaller içinse,

- 1° **kalın** (artlı) vy **ince** (önlü);
- 2° **düz** (dudaksız) vy **yuvarlak** (dudaklı);
- 3° **geniş** (açık) vy **dar** (kapalı);

4° normal vy uzun;

5° vurgulu vy vurgusuz

olmaları gittikçe daha az bilgi yükü taşıyan ayırıcı ses özellikleridir.

Bu öncelik sırasına göre, Türkçe, bilinen tarihi içinde;

- 1) Kelime vurgusuna pek önem vermemiş;
- 2) Ötümlü konsonlar bakımından zenginleştikçe uzun vokallerini normalleştirmeye yönelmiş (Örn.: $\bar{a}\check{\varsigma}-l\grave{g} > \mathbf{ac}-l\emptyset$ (= acı) / $\mathbf{a}\check{\varsigma}-l\grave{g} > \mathbf{a}\check{\varsigma}+l\emptyset$ (= aç); $\bar{o}t > \mathbf{od}$ (= ateş) / $\mathbf{ot} > \mathbf{ot}$ (= bitki); $\bar{a}t+1 > \mathbf{ad}+1$ (ismi, adı) / $\mathbf{at}+1 > \mathbf{at}+1$ (beygiri, atı));
- 3) Vurgusuz orta hecelerinin geniş vokallerini daraltmış, dar vokallerini düşürmüş (Örn.: $ol-\mathbf{acaq} > ol-\mathbf{ıcaq} > ol-\emptyset\mathbf{caq}$ (= olacak));
- 4) Eklerin vokallerini üzerlerine geldikleri kelimelerin vokalleriyle önce **kalınlık–incelik**, sonra **düzlük–yuvarlaklık** ve daha sonra da seyrek de olsa **darlık–genişlik** bakımından benzeştirerek çeşitli vokal uyumları geliştirmiş (Örn.: $\mathbf{udl}-\mathbf{miş} > \mathbf{uyu}-\mathbf{muş}$ (= uyumuş));
- 5) İki vokal arasında kalan konsonları ötümlüleştirme ve sızıcılaştırma, hatta akıcılaştırma yolunda adımlar atmış (Örn.: $\mathbf{aq}+\mathbf{ar}- > \mathbf{a}\grave{g}+\mathbf{ar}-$ (= ağar–, beyazlaş–));
- 6) Kelime ve hece sonlarındaki konsonların zamanla varsa sızıcı ve akıcılarını tercih etmiş (Örn.: $\mathbf{ta}\grave{g} > \mathbf{da}\grave{g}$ (= dağ));
- 7) Hatta uygun düştükçe karşılaşılan konsonlardan sızıcı, özellikle akıcı olanlarını patlayıcı ve katı konsonlardan önce getirmek için göçüşmelere yer vermiştir (Örn.: $\mathbf{yalpır}\mathbf{ğ}a\mathbf{q} > \mathbf{yapra}\mathbf{q} > \mathbf{yarp}a\mathbf{x}$ (= yaprak)).

SESLERİN AÇIKLIK (APERTURE) SIRASINA GÖRE TASNİFİ

	5	4	3	2	1	2	3	4	5	
+4	∅ _v									
+3		à	a	á					å	↓
+2				è e	é				o ó ö	↓
+1			ı		ì	i	í		u ú ü	↓
∅	∅ _{k/v}									
-1	ħ		h			y			w	↑
-2					l r	ʎ ʀ				↑
-3			ɲ ñ		n	ń		ĩ	m	↑
-4			ǰ ǧ	ǧ	j		z ʒ	v		↑
-5					c					↑
-6			ç	x	ʃ ʧ	s	ś	f		↑
-7	ç	ĝ	ǰ	g		d	ɖ		b	↑
-8	ç		q	k		t	ʈ		p	↑
-9	∅ _k									
	222	221	212	211		122	121	112	111	
	22		21			12		11		
	2				1					

111. çift dudak,   112. dış-dudak;
 121. dil-dış,   122. dil-dış eti;
 211. dil-ön damak,   212. dil-orta damak;
 221. dil-art damak,   222. gırtlak kapagı-gırtlak

Fonetik gelişmenin dogal yönü **sag** taraftaki oklarla gösterilmiştir. İkincil olan yatay gelişme **ortaya** dogrudur.

111. çift dudak, 112. dış dudak; 121. dış, 122. dış eti;
 211. ön damak, 212. orta damak; 221. art damak, 222. gırtlak

K a y n a k  a :

ABRAMSON, Norman, Information Theory and Coding, Mc Graw-Hill, New York, 1963

BANGUOĐLU, Tahsin, Türkçe'nin Grameri, İstanbul, 1974

ERĐİN, Muharrem, Türk Dil Bilgisi, İstanbul 1962

GEMALMAZ, Efrasiyap, "*Türkçe'nin Fonemler düzeni ve Bu Fonemler Düzeninin İşleyişi*", Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, 12. sayı, Ankara, 1980

GEMALMAZ, Efrasiyap, "*Uyum ve Standart Türkiye Türkçesi'nde Uyumlar*", II. Milletlerarası Türkoloji Kongresine Sunulmuş Teblig, Erzurum, 1976

GEMALMAZ, Efrasiyap, Standart Türkiye Türkçesi (STT) nin Formanlarının Enformatif Değerleri, Erzurum, 1982

GEMALMAZ, Efrasiyap, Çagdař Azerî Türkçesi Metinleri Antolojisi, Erzurum, 1986

MARTINET, André, Eléments de Linguistique Générale, Armand Colin, Paris, 1970

MOREAU, René, Introduction à la Théorie des Langues, Hachette, Paris, 1975

TROUBETZKOY, N. S., Principes de Phonologie, trad. **J. CANTINEAU**, Klincksieck, Paris, 1970